

## RECENZJE

**Helena Karczyńska – *Odnowiona Jednota Braterska w XVIII–XX wieku. Z dziejów ruchu religijnego herrnhutów w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i na świecie*,  
Wydawnictwo Semper, Warszawa 2012, ss. 468.**

Praca Heleny Karczyńskiej dotyczy zagadnień z pogranicza geografii i historii, historii chrześcijaństwa i religii oraz geografii osadnictwa i ludności, a jest oparta na bogatej literaturze z zakresu wszystkich wymienionych dyscyplin naukowych, w szczególności z geografii religii, historii politycznej, historii religii i kościołów, demografii, etnologii i socjologii. Większość pozycji wykorzystanej literatury to – ze zrozumiałych względów – publikacje w języku niemieckim, ale są też prace w języku polskim i czeskim. Ważne miejsca zajmują w niej materiały źródłowe zarówno wydane drukiem, jak i te uzyskane z pierwszej ręki w instytucjach archiwalnych, do których Autorka dotarła.

Przedmiotem zainteresowania Karczyńskiej jest jeden z najstarszych kościołów w protestantyzmie – Odnowiona Jednota Braterska (bracia morawscy, herrnhuci) – którego związki sięgają Czech, Polski i Niemiec. Bez wątpienia ma rację Autorka, podkreślając, iż dzieje tego Kościoła są tematem prawie zupełnie nieznanym w polskiej historiografii oraz że o jego istnieniu wspomina się co najwyżej na marginesie obszerniejszych zagadnień bądź w ujęciu encyklopedycznym.

Ta chrześcijańska wspólnota religijna – jak podaje H. Karczyńska – wyrosła z reformatorskich dążeń husytyzmu w Czechach w połowie XV w. Powstała w miejscowości Herrnhut na Górnych Łużycach w 1722 r., gdzie na tzw. surowym korzeniu została założona przez kilkusetosobową grupę protestanckich uchodźców religijnych z północnych Moraw jako wspólnota religijno-ekonomiczna, wzorowana na pierwotnym chrześcijaństwie oraz wczesnośredniowiecznych klasztorach benedyktyńskich. Początkowo nazywano ją Bractwem z Herrnhut. Opierała się na klasycznej, XVI-wiecznej reformacji (husyckiej, luteranckiej i szwajcarskiej), zawierała jednak również wiele elementów ekumenicznych. Wspólnota w krótkim czasie wytworzyła własną obrzędowość i tradycję, zawierające elementy zaczerpnięte z różnych wyznań i kultur. Na jej czele stanął hrabia Mikołaj Ludwik von Zinzendorf (1700–1760), właściciel majątku, a zarazem teolog, który stworzył podstawy doktrynalne Bractwa z Herrnhut. Po kilku latach wspólnota przyjęła nazwę Ewangelickiej Jednoty Braterskiej. W literaturze światowej, szczególnie anglojęzycznej, dość często używa się też

określenia Moravian Brothers, nawiązującego do pochodzenia pierwszych osadników. Przez pierwsze kilkadziesiąt lat Jednota działała w ramach Ewangelicko-Luterańskiego Kościoła Saksonii, po śmierci Zinzendorfa przekształciła się w niezależną denominację.

Jednota Braterska była pierwszym kościołem protestanckim, który zaczął na dużą skalę prowadzić misje w krajach pozaeuropejskich. Pierwsze herrnhuckie placówki misyjne powstały w 1732 r. na wyspie St. Thomas na Karaibach (ob. Amerykańskie Wyspy Dziewicze) i w 1733 r. na Grenlandii. W drugiej połowie XVIII w. placówek takich było już kilkadziesiąt na wszystkich kontynentach i we wszystkich niemal koloniach protestanckich krajów Europy, m.in. w Ameryce Północnej i Środkowej, Afryce Południowej, Australii, Indiach i Tybecie.

Omawiana praca składa się ze wstępu, ośmiu rozdziałów z podrozdziałami i zakończenia. Uzupełniają ją bibliografia, słowniczek ważniejszych pojęć, indeks nazwisk, spisy ilustracji, map, dokumentów i tabel, wykaz skrótów oraz aneks (m.in. tekst Wspólnej Deklaracji w sprawie nauki o usprawiedliwieniu, kalendarium wydarzeń z życia i działalności Zinzendorfa, tabele z liczbą członków Odnowionej Jednoty Braterskiej w latach 1761–1998, z liczbą członków gmin na terenie Śląska i gminy macierzystej Herrnhut w latach 1761–1998, wykaz pastorów w poszczególnych gminach braci morawskich na Śląsku w latach 1743–1945, wykaz ważniejszych instytucji kształcących i wychowawczych Jednoty Braterskiej w latach 1724–1945 i 1946–1973, wykaz biskupów odnowionej Jednoty Braterskiej w latach 1735–1790, wykazy członków gmin i inne).

We *Wstępie* Autorka scharakteryzowała archiwalia, podstawową literaturę, przeprowadzone badania terenowe i uzyskane wyniki oraz przedstawiła strukturę pracy. Celem pracy było – jak sama pisze – omówienie genezy oraz funkcjonowania Odnowionej Jednoty Braterskiej do 1945 r., przy „uwzględnieniu procesu tworzenia się samodzielnej Prowincji śląskiej Jednoty”, co „pozwole na ukazanie związków i ciągłości historycznej odnowionej Jednoty Braterskiej, sięgającej korzeni starego kościoła czesko-morawskiego, czasów jego świetności w Rzeczypospolitej, do odnowy na Łużycach, w świetle jej metamorfozy leżącej u podstaw: ideowych; historycznych [...] Z drugiej strony ukażemy źródła historycznych przesłanek i proces tworzenia się jednej z europejskich Prowincji Jednoty, w państwie pruskim, na Śląsku, jako wycinka bogatej działalności tego Kościoła – jako jednego organizmu – wspólnoty religijnej i chrześcijańskiej wspólnoty gospodarczej” (s. 22). Postawiony cel oraz założenia pracy zostały zrealizowane, dzięki czemu otrzymaliśmy interesujące studium, które przynosi nam wiele cennych informacji i treści, znacząco pogłębiając naszą wiedzę o prawie zupełnie nieznanym Kościele protestanckim i jego skomplikowanych dziejach. Należy podkreślić, iż tak ujęta problematyka umiejscawia recenzowaną książkę w grupie prac określanych jako pierwsze lub

jedne z pierwszych w literaturze przedmiotu. W przypadku omawianej rozprawy takie stwierdzenie nie jest gołosłowne.

Mimo że – jak pisze Autorka – cezurą początkową rozważań jest 1722 r., rok przybycia na Górne Łużyce pierwszej grupy emigrantów z Moraw i powstanie związku religijnego wspólnoty braterskiej braci morawskich w osadzie Herrnhut, to wprowadzeniem do pracy jest rozdział I, omawiający historyczne koźnienie odnowionego Kościoła morawskiego braci czeskich – Jednoty Braterskiej drugiej połowy XV do początków XVIII w. Zwrócono w nim uwagę na genezę odnowionego Kościoła czesko-morawskiego w świetle zmagania o prawo do egzystencji w tym okresie. Punktem wyjścia jest 1457 r., data powstania wolnego związku religijnego, niezależnego od Rzymu Kościoła, zwanego Jednotą Braterską. Scharakteryzowano w nim działalność braci czeskich jako spadkobierców tradycji prerereformacji husyckiej, sytuację i rozwój wewnętrzny Jednoty w czasach panowania w Czechach Jagiellonów (1490–1526), jej losy na tle sytuacji protestantów w katolickiej monarchii habsburskiej oraz w Rzeczypospolitej do rozwiązania Jednoty w 1627 r., sytuację protestantów śląskich po pokoju westfalskim (1648 r.) oraz w Rzeczypospolitej do rozwiązania Jednoty w 1670 r. Rozdział ten stanowi ważne wprowadzenie do dalszych rozważań, ukazując zaawłości ówczesnego położenia protestantów i ich miejsce na mapie politycznej, społecznej i religijnej ówczesnej Europy.

W rozdziale II pracy pt. *Pietyzm jako nowy obszar doświadczeń zmysłowych w protestantyzmie podłożem nowej religii Zinzendorfa* przedstawiono podstawy ideowe odnowionej Jednoty, genezą których był pietyzm, ruch religijny stanowiący „nowy obszar doświadczeń zmysłowych, z którego ducha wyrastała pod patronatem luteranckiego pietysty ta odnowiona wspólnota wiary”. Omówiono w nim narodziny nowego ruchu religijnego i jego prekursorów, źródła inspiracji w misticie oraz tzw. drugie wielkie przebudzenie.

Rozdział III pt. *Saksonia/Górne Łużyce – nowe centrum myśli pietystycznej w środkowej Europie XVIII w. – czas prób i poszukiwań* charakteryzuje nową ojczyznę emigrantów czeskich i morawskich (czyli Górne Łużyce), omawia sylwetkę i działalność religijną Mikołaja Ludwika Zinzendorfa, w tym tzw. teologię „Serca”, narodziny wspólnoty braterskiej w Herrnhut (1722–1727, 1734) i jej życie duchowe. Autorka podkreśla, że „w kontekście badanego zagadnienia istotną kwestią będzie analiza myśli teologicznych Zinzendorfa, jego wewnętrznych przemian i przeżyć duchowych, jego walka między „sercem a umysłem”, a także okres, w którym dokonał zwrotu ku naukom Lutra”. Oczywiście miało to wszystko znaczący wpływ na ukształtowanie się osobowości duchowej Zinzendorfa, która musiała i przekładała się na formę tworzonej przez niego wspólnoty. Ta część pracy jest poświęcona także zagadnieniom teologiczno-dogmatycznym i filozoficznym. Bez wątplenia dywagacje

Autorki są bardzo interesujące i uwidaczniają doskonałą znajomość meritum zagadnień, niemniej uważam, że ta część pracy mogła być sprowadzona do najistotniejszych treści ważnych dla książki, bez wdawania się w trudno zrozumiałe dla czytelnika zawiłości dogmatyczno-filozoficzne, które są ważnym, ale tylko uzupełniającym wątkiem głównego tematu pracy. Autorka sama zresztą podkreśla, że „Biografię Zinzendorfa wzbogacono cytatami źródłowymi jego przemyśleń i refleksji (wyrażeń jego idei)”.

W rozdziale IV, poświęconym *Odnowionej Jednocie Braterskiej, jako duchowej spadkobierczyni starego Kościoła morawskiego braci czeskich – droga do usamodzielnienia XVIII–XX w.*, omówiono zagadnienie restytucji Kościoła morawskiego i znaczenie Jednoty w jego odrodzeniu w czasach Zinzendorfa w pierwszej połowie XVIII w. oraz dokonano analizy jego działalności religijnej i organizacyjnej. Scharakteryzowano Jednotę Braterską jako zorganizowaną wspólnotę religijną w połowie XVIII w., nowy porządek (w tym także struktury organizacyjne) Ewangelickiej Jednoty Braterskiej w świetle trzech synodów (1764 r., 1769 r., 1775 r.), Autorka szuka w nim odpowiedzi na pytanie o istotę jego dążeń, które nadawały taki a nie inny charakter odnowionemu Kościołowi, udzielając na nie, moim zdaniem, wystarczającej odpowiedzi.

Rozdział V omawia cechy organizacji życia i zasad chrześcijańskiej wspólnoty gmin. Zwrócono więc w nim uwagę na takie kwestie, jak: kościół i liturgia, sakramenty, tzw. losowanie, ideę tropową, życie społeczne, w tym życie rodzinne, kulturę i wychowanie, edukację, małżeństwo oraz pozycję kobiety we wspólnocie, obchody uroczystości i świętowanie rocznic, zagadnienia architektury, budownictwa i sztuki oraz obrzędy związane z pochówkiem.

O najważniejszym i największym przedsięwzięciu w dziejach odnowionej Jednoty Braterskiej, czyli o posłannictwie misyjnym i pracy diakonicznej w okresie XVIII–XX w. wiele miejsca poświęcono w rozdziale VI omawianej pracy. Otwiera go charakterystyka zasięgu oddziaływania Kościoła poprzez organizacje misji chrześcijańskich. Autorka słusznie podkreśla, iż odnowiona Jednota Braterska była pierwszą protestancką organizacją w Europie, która w takim zakresie w XVIII w. rozwinęła ideę misji zamorskich, rozpoczętych w 1732 r., podając jednocześnie ich zasięg geograficzny, a także pracę i działalność w diasporze jako istotne elementy ekumeniczne. W dalszej części scharakteryzowano działalność diasporalną braci morawskich na terenach ziem polskich z podziałem na gminy. Następnie zaś omówiono zasięg oddziaływań Ewangelickiej Jednoty Braterskiej od drugiej połowy XIX w. oraz sytuację tej Jednoty w okresie międzywojennym – nowe czasy, nowe wyzwania. Bardzo interesująco przedstawiony problem, bogato udokumentowany źródłowo.

Rozdział VII, zatytułowany *Przejście Śląska pod rządy pruskie i proces organizacji Kościoła Morawskiego na Śląsku w XVIII–XX wieku*, omawia za-

gadnienia dotyczące podstaw prawnych organizacji Kościoła morawskiego w Królestwie Pruskim, charakteru i zasięgu pracy diasporalnej, oblicza wspólnoty jako stowarzyszenia osób wolnych o wspólnym majątku oraz przyczyn najpierw stagnacji, a następnie zaniku tegoż Kościoła na Śląsku.

Omawiana praca jest pierwszym znanym mi na gruncie polskim studium omawiającym w tak szerokim zakresie oraz w tak wnikliwy i pogłębiony sposób problem funkcjonowania jednego z najstarszych kościołów w protestantyzmie – Odnowionej Jednoty Braterskiej. Jest to pierwsza podstawowa zaleta pracy. Kolejna to fakt, że porusza ona prawie zupełnie nieznaną w polskiej historiografii problematykę dotyczącą wspólnoty religijnej w szerokim kontekście – historycznym, politycznym, religijno-kulturowym i ekonomiczno-społecznym. I mimo że – jak pisze Autorka – „Rozprawa nie pretenduje do wyczerpującej analizy wszystkich dziedzin życia i działalności odnowionej Jednoty Braterskiej. Nie jest też możliwe ujęcie w jednej pracy całej bogatej problematyki” – to uważam, że w swej treści znacznie odbiega od podobnych opracowań, biorąc pod uwagę z jednej strony jej wnikliwą i szczegółową analizę, z drugiej zaś udaną syntezę w przedstawianiu poszczególnych zagadnień poruszanych w jej treści.

Autorka wykorzystawszy źródła archiwalne, dostępną literaturę przedmiotu oraz własne spostrzeżenia wynikające z badań terenowych, przedstawiła bardzo ciekawe przemyślenia, z częścią których można dyskutować, ale na pewno – w świetle przeprowadzonego wywodu – nie można definitywnie odrzucać. Warto podkreślić jest rzetelna i wnikliwa, a zarazem bardzo krytyczna, analiza źródeł archiwalnych, stąd wnioski, do jakich w ich wyniku doszła dr Helen Karczyńska, przyjąć należy z uznaniem.

Uważam, iż Autorka słusznie wydzieliła z problematyki wyznaniowej kwestie związane z powstaniem, założeniami doktrynalnymi oraz działalnością tego, nawet jak na wyznania reformatorskie, wyraziście odróżniającego się od innych, Kościoła. Zaliczana do tzw. Kościołów prereformatorskich Jednota Braterska stanowi bez wątpienia ich najślynniejsze dziedzictwo i to nie tylko w kwestiach religijnych. To ważne zjawisko społeczne i kulturowe, jak dotychczas nie doczekało się w polskiej literaturze przedmiotu tak szerokiego i wnikliwego opracowania, jak udanie zrobiła dr Karczyńska. Autorka słusznie podkreśla rolę hr. von Zinzendorfa, bez którego zaangażowania i wiary w to co robi, to całe przedsięwzięcie, określane skrótowo jako Herrnhut, przypuszczalnie zakończyłoby się klęską. Należy również podkreślić wnikliwe (choć moim zdaniem zbyt wnikliwe) omówienie dość zawiłych kwestii doktrynalnych, przez co działalność pozareligijna staje się dla czytelnika bardziej zrozumiała.

Jestem przekonany, że rozprawa będzie ważną pozycją naukową z zakresu nie tylko geografii religii, ale także innych nauk społecznych, wykorzystywana

przez wszystkich interesujących się problematyką mniejszości religijnych i narodowych, jak również zagadnieniami doktrynalnymi kościołów.

Mariusz Kulesza  
Katedra Geografii Politycznej  
i Studiów Regionalnych WNG UŁ

**Mariusz Kowalski – *Księstwa Rzeczypospolitej.  
Państwa magnackie jako region polityczny,***

Prace Geograficzne nr 238, IGIPIZ PAN,  
Warszawa 2013, ss. 396

Prezentowane opracowanie autorstwa dr. Mariusza Kowalskiego, pracownika naukowego Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego w Warszawie, stanowiące rozprawę habilitacyjną, porusza bardzo ciekawą i na gruncie polskiej geografii historyczno-politycznej dotąd nieomawianą (poza kilkanaście artykułów tegoż Autora<sup>1</sup>) problematykę historycznych podziałów terytorialnych. Podziały te współistniały na ziemiach polskich równoległe z oficjalnym podziałem administracyjnym i były z nim różnie skorelowane. Analiza tego zjawiska jest bardzo ważna dla znajomości krajobrazu administracyjnego, ale przede wszystkim tylko na gruncie takich podziałów da się tłumaczyć występujące niejednokrotnie regionalizmy (np. w Księstwie Łowickim).

Recenzowana praca jest obszerną monografią (prawie 400 stron), jest dobrze zilustrowana kartograficznie (ponad 30 map), nieco słabiej, niestety, ikonograficznie (zbyt mało zamieszczono fotografii i rycin). Szczególnie wartościowa jest zgromadzona w pracy bibliografia, obejmująca aż 841 pozycji, głównie polskojęzycznych, a incydentalnie też: niemieckich, litewskich, ukraińskich, rosyjskich, francuskich, łacińskich i angielskich, która sama w sobie stanowi duże osiągnięcie bibliograficzne.

Praca składa się ze wstępu, siedmiu rozdziałów zasadniczych, wniosków, zakończenia oraz bibliografii. Wydawca zadbał także o poszerzenie ewentualnego kręgu czytelników poprzez zamieszczenie na końcu opracowania bardzo obszernego streszczenia w języku angielskim (12 stron).

We *Wstępie* Mariusz Kowalski uzasadnia wybór tematu badawczego, zwracając uwagę na powszechnie znany fakt istnienia w ramach Rzeszy Niemieckiej państw magnackich (księstw i władztw niższych szczebli hierarchii monarchi-

---

<sup>1</sup> Przykładowo: M. Kowalski, *Wielkie posiadłości ziemskie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i ich wpływ na dzisiejsze środowisko antropogeniczne*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, vol. 1, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2012, s. 113–138.